

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2020)
Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPYU00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики, и языкознания

Подписной индекс – 76132

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор *PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор *PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *д.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/FHJP8596>**А. М. Абасилов**

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

**МҰСТАФА ШОҚАЙ ЕСТЕЛІГІНІҢ
ТІЛДІК ЖӘНЕ СТИЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ**

Мақалада естеліктерді тек тарихи және әдеби жағынан ғана емес, лингвистикалық тұрғыдан да зерттеудің маңыздылығы айтылады. Өйткені естелік тілін зерттеу барысында тілдік бірліктердің түрлері, қызметі мен жұмсалыу ерекшеліктері зерттеліп, автордың стилдік сөзқолданысы анықталады. Осы бағытта Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты еңбегіне лингвистикалық талдау жасалады. Алдымен естелік мәтінінде жиі кездесетін антропоним, этноним, топоним және эргонимдер талдауға түседі. Одан соң естеліктегі кірме сөздер, конерген сөздер, атаулық мағынадағы сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, эпитеттік, синонимдік, антонимдік сөзқолданыстар, сондай-ақ кейбір морфологиялық тұлғалар және синтаксистік құрылымдардың стилдік ерекшеліктері жеке-жеке қарастырылады. Қорытындысында қазақ эмигранттары естеліктерін лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеп талдаудың мәні зор деген тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: ономастикалық бірліктер, кірме сөз, әлеуметтік-саяси лексика, атау, ұғым

Кіріспе

Естелік жазушы өзінің көрген-білгенін, куә болған оқиғаларын өзінің өмірімен байланыстыра отырып, қорытынды жасайды. Естелігін бірінші жақта баяндай отырып, өзі куә болған оқиғаға немесе саяси жағдайларға баға береді, өзі өмір сүріп отырған қоғамға деген көзқарасын білдіреді. Осының барлығы айналып келгенде өмірлік тәжірибе мен дүниетанымға байланысты [1, 55]. Олай болса, естелік тілін зерттеу барысында автордың баяндаушылық шеберлігіне және тілдік құралдардың мүмкіндігін қаншалықты пайдаланғандығына талдау жасалып, өзіндік ерекшелігі

көрсетілуі қажет. Осы айтылғандарды негізге ала отырып, біз Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» [2] атты еңбегіндегі тілдік бірліктердің (ономастикалық атаулардың, лексика-фразеологиялық бірліктердің және кейбір грамматикалық формалардың т.б.) жұмсалымына жекелей тоқталып, автордың тілдік құралдарды қолдануының стилистикалық ерекшеліктерін айқындауға талпынамыз.

Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» еңбегінде көптеген ономастикалық бірліктер қолданылған. Біз осылардың ішінде алдымен естелік мәтінінде жиі кездесетін антропоним, этноним, топоним және эргонимдерді жеке-жеке қарастырамыз.

Естелікте 70-тен аса антропоним қолданылған. Олардың барлығы да естелік авторымен тұстас, қатар өмір сүрген, сол кезеңдегі тарихи оқиғаларға тікелей қатысқан нақты адамдардың есімі. Автор бұл есімдерді тек жай ғана атап қоймай, олардың өзі баяндап отырған кезеңдегі тарихи оқиғаларға қатысын, сол тұста атқарған қызметін, тұлғалық мінездемелерін беріп, таныстырып отырады. Бұлар автор естелігінің тарихи-деректіктік және танымдық-тағылымдық мәнін ашады. Мұнда кейбір тарихи тұлғалар туралы басқа деректерде байқала бермейтін жаңа мәліметтер де кездеседі. Айталық, М. Шоқай өз естелігінде А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ә. Бөкейхан, М. Тынышбай, Серәлі Лапин т.б. жөнінде тың деректер береді. Сондықтан бұл естеліктердегі антропонимдерді тұлғатану мәселесі жағынан өз алдына зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Бұл әсіресе Кеңес үкіметінің қысымынан елден кетуге мәжбүр болған қазақтың тұңғыш саяси эмигранты М.Шоқайдың және екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түсіп, Отанына оралмай қалған Еуропадағы қазақ эмигранттарының естеліктерін жан-жақты талдауды қажет етеді.

Зерттеудің нысаны: Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» еңбегі.

Зерттеудің пәні: тілдік және тарихи маңызы бар шығармалар.

Мақсаты: Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты еңбегіне лингвистикалық талдау жасау. Алдымен естелік мәтінінде жиі кездесетін антропоним, этноним, топоним және эргонимдер талдау. Одан соң естеліктегі кірме сөздер, көнерген сөздер, атаулық мағынадағы сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, эпитеттік, синонимдік, антонимдік сөзқолданыстар, сондай-ақ кейбір морфологиялық тұлғалар және синтаксистік құрылымдардың стилдік ерекшеліктері жеке-жеке қарастыру.

Міндеттері:

- тілдік бірліктердің жұмсалымына жекелей тоқталып;
- автордың тілдік құралдарды қолдануының стилистикалық ерекшеліктерін айқындау

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі: Мемуарлық шығармада, оның ішінде естелікте автордың айтпақ болған ойын ашуда, кейіпкердің характерін, мінез-құлқын т.б. жағдайын жеткізуде диалогтің қызметі зор. Бұл сондай-ақ суреттеп отырған жайға, оқиғаға қатысатын кейіпкерлерді диалогқа түсіріп, өмір шындығын көрсетудің бір әдісі болып табылады. Жалпы кейіпкер сөзі – бұл стильдік құрал. Онда қоғамның жаңалығын танытатын тіл элементтері, кейіпкердің жеке басының ерекшелігіне, өскен ортасына, біліміне, кәсібiне, жынысына қарай жұмсалатын сөздер мен сөз тұлғалары, сөйлеу үлгілері кездеседі. Естелік тіліндегі кейіпкер тілі мен автор сөзі нақты дерек пен мәліметтерді көпшілікке таныстырудың, болып жатқан оқиғаларға автор тілі арқылы баға берудің, кейіпкер тілі арқылы өмір құбылыстарын дәл берудің құралы болып табылады. Мысалы: «Уақытша үкіметтің басшысы және Ішкі істер министрімен арнайы кездесу кезінде Ташкент қалалық кеңесінің сайлауында көпшілік дауыс алған топтың қала басқармасының төрағалығына манархист сайланғанына өкінетінімді айттым. Мол революциялық тәжірибесі бар Ішкі істер министрі маған: «Сіз сонда сол кертарпа ғұлама көпшіліктің ұсынысын қолдайсыз ба?» – деген сұрақ қойды. Мен: «Әрине, қолдаймын, бәріміз қолдамыз, өйткені мұның көбісі Ташкент тұрғындары, халқымыздың бір бөлігі тарапынан еркін сайлауда сайланды», – деп жауап бердім. Бұған ол: «Жарамсыз революционер екенсіз», – деп салды. Мен: «Солай болуы да мүмкін. Сіздің орыс революционерлерінің ұғымында революционерден гөрі ұлтшыл болып көрінетінімді түснемін», – дедім» [276 б.].

«Агапов мұнымен тынбай, сөзін одан әрі сабақтай келіп өз серіктестеріне қарап: «Солай емес пе, революцияшыл жұмысшы және солдат жерлестер?» – деді. Жолдастары: «Солай, солай!» – деп қайталап, оның сөздерін мақұлдады. Агапов өзі біздің арамыздан тартып алған сатқын Хұсан Ибраһимге мойынын бұрып: «Солай емес пе, Хұсан жолдас?» – деді. Сұркия Түркістандық Хұсан мұны мақұлдады...» [285 б.].

«Чхеидзенің біздің бастаған жұмысымыздың жайы туралы сұрағына мен: «Біз Түркістанның автономия алғанын қалаймыз. Сондықтан автономияға әзірлік жасап жатырмыз», – деп жауап қайтардым.

Чхеидзе менің жауабымнан шошып кетіп:

Құдай сақтасын, Шоқайұлы жолдас, еліңіздегі жерлестеріңіз арасында автономияны ауызға алмаңыз. Біріншіден, қазір бұл туралы сөз қозғау ерте. Екіншіден, сіздің Түркістан сияқты елде автономия дереу дербестік алып, бөліну деген мағынаны аңғартады, – деді [288 б.].

Жоғарыдағы мысалдардан көрініп тұрғандай, естелік тілінде ерекше сипаттағы диалогтар кездеседі. Мұнда әртүрлі сөйлеу субъектілері өзара қарым-қатынасқа түседі. Оларды былайша топтастырып көрсетуге болады: автор – кейіпкер, кейіпкер – кейіпкер, кейіпкер – оппонент.

М. Шоқай естелігінде жай сөйлем түрлері, оның ішінде жақты, жақсыз және сұраулы сөйлемдер жиі қолданылады. Жақты жай сөйлемнің естелікте жиі қолданылуы ой иесінің кім екендігін білдірумен байланысты. Жақты сөйлемдер, біріншіден, хабарланып отырған жайтқа автордың қатысын анық байқатса, екіншіден, естелік авторының оған сырттай бақылаушы екенін көрсетеді. Үшіншіден, хабарланып отырған мәселенің жалпыға бірдей екендігін танытады. Басқаша айтқанда, бірінші жақ – автордың анық көрінуі болса, екінші жақ автордың сырттай бақылаушы ретінде өз бейнесінің берілуі болып табылады. Автор естелікте тек бірінші жақтың жекеше түрі арқылы ғана емес, оның көпше түрі арқылы да, сондай-ақ екінші жақтың жекеше түрі түрі арқылы да көрініп отырады. «Мен» есімдігі естеліктегі автор-баяндаушының сөйлемдегі анық көрінісі болып табылады.

Естеліктегі лексикалық бірліктердің келесі тобын топонимдер мен этнонимдер құрайды. Бұл атауларды зерттеу қазақ тілі ғылымының аса күрделі мәселерінің қатарына жатады, сол себепті ономастика оның құрамдас бөлігі, топонимика, жайындағы түйіндер қазіргі таңда Қазақстандағы тіл саясатының басты бағыттарының бірі ретінде үлкен маңызға ие болып отыр [3, 20 б.]. Естелікте 40-қа жуық топоним және 12 этнонимдік атау қолданылған. Топонимдердің басым бөлігі ел (мемлекет), қала, аймақ, облыс, аудан, ауыл т.б. атаулары болса, этнонимдерге жекелеген ұлт, этнос атаулары жатады. Бұлар естеліктің географиялық кеңістігін, фактілік-аргументтік дәлдігін анықтайды.

Естелікте 30-ға жуық әр түрлі нысан, мекеме, саяси ұйым, қоғамдық ұйым т.б. аттарын белгілейтін эргонимдер қолданылған. Олар: Мемлекеттік Дума, Мемлекет және қоғам қауіпсіздігін қорғау міндетін атқаратын уақытша комитет, Жұмысшы және солдат депутаттарының кеңестері, Уақытша үкімет, Бүкілресей егіншілер одағы, Түркістан басқармасы, Бүкілқазақ құрылтайы, Жұмысшылар әскери кеңесі, Облыс комиссары, Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, Торғай губернаторы, «Шораи ислами» қоғамы, Ұлттық басқарма, Түркістан өлкелік атқару комитетінің бірінші құрылтайы, Ақмешіт қалалық ұлттық кеңесі т.б. Эргонимдік лексика ономастикада айрықша орынды алады және жеке топқа бөліп қатастыратын өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Олар қолданылуы мен әр алуандық типі жағынан өзге онимдік лексикадан, мысалы осы уақытқа дейін барынша түбегейлі зерттеліп келген антропонимдер мен топонимдерден бірде-бір кем түспейді. Десек те, тілші-ғалымдар эргонимдердің пайда болуының лингвистикалық факторларын атау таңдауда өзіндік әсері бар экстралингвистикалық себептермен қатар қарастыруды біртіндеп қолға ала бастады [4, 85 б.]. Сондықтан естеліктердегі эргонимдік лексиканы да өз алдына қарастырудың мәні зор.

Естелікте 50 шақты кірме сөз кездеседі. Олардың барлығы дерлік тілімізге орыс тілі арқылы енген. Бұл сөздердің қолданысын естелік тақырыбымен байланыстырған жөн. Өйткені естелік 1917 жылғы елдегі әлеуметтік және саяси өмірді, онда болған оқиғаларды баяндауға арналған. Сондықтан да кірме сөздердің басым бөлігін әлеуметтік-саяси лексика құрайды. Олар: революция, материал, депутат, кінөз, талаба (студент), станция, телефон, комиссар, жалба, пристав, жандарм, монархист, режим, процент, реформа, партия, мандат, комиссия, митинг, марксизм, большевик, социал-революционер, автономия, делегат, бомба, минөт, прогресс, принцип, прокурор, село, анархист, элемент, граф, офицер, пулемет, горнизон, түрікшіл (пантуркист), юнкер, кадет, декрет, аппарат, цифр, гектар, федерация, республика т.б.. Бір ескерте кетерлік жайт, М. Шоқайдың естелігі өзбек тілінен аударылғандықтан кейбір кірме сөз-терминдер мен атауларды аудармашылар қазіргі қазақ тілінің сөздік қорына лайытап қолдануы да мүмкін. Денмен автор естелігінде қолданылған орыс және өзге тілдер сөздері, біріншіден, қазіргі қазақ тілінде терминдік, атаулық, ұғымдық жағынан әбден орнығып қалыптасқан тіл бірліктері. Екіншіден, олар осы қалыптасқан шеңберден шықпайды, тіл шұбарлау, сөз ластуаға қатысы жоқ. Қайта автор оларға стильдік жүк артқан.

Қандай да бір мәтінде көнерген сөздер өткен дәуірдің куәсі ретінде не болған тарихи оқиғаларды суреттеуде, не шығармаға шынайлық пен көркемдік әр беруде пайдалынады. М. Шоқай естелігінде ұшырасатын көнерген сөздер: әмбеге аян, қаусет, ұзын-шұбак, дүрбелен, жадитшілік, қадитшілік, шеменде, кәдік, мақұрым қалу, мәшһүр, көзі қамасатыны, көзіміз қамасып, қарықтыру, ләзім, шамшылдау т.б. Бұл сөздердің кейбірі сол тұста әлі де көнелене қоймаған актив сөздер қатарынан орын алуы да мүмкін. Өйткені олар қазірдің өзінде мәтін ішінде өзге сөздердің тіркесуімен түсініктілігін жоя қоймаған.

Естелікте төменегідей атаулық мағынадағы сөздер мен сөз тіркестері кездеседі: әскери қашқын, орыс революцияшыл демократтары, орыс қоныстанушылары, түркістан жұмысшылары, ұлттық қозғалыс, орыс әкімшілігі, майданға қара жұмысқа жіберілген жұмысшылар, тілмаш, кәсіпестер, қара жұмысшы-мердігер, қазіргі заманғы саяси құрылыс, саяси қызмет, түпкілікті халақ, село мұжығы т.б. Бұлар да сол уақыттағы әлеуметтік-саяси өмірді сипаттайтын актив қолданыстағы лексикалық бірліктер болып табылады. Оларды қазақ әдеби тілінің даму тарихымен байланыстыра зерттеудің маңызы зор.

Естелікте қазіргі тілімізде сирек қолданылатын сөздер де бар. Олар: аулағырақ, әмбеге аян, үдету, уақ, тәржімашылық, обрлар, тәптіштеу, қауқарсыз, зәрулік, бейқамдық, шерменде, мақұрым қалдыру, кикілжін,

титтей ықыласы жоқ, жолдастар, самырқаулық, бейбастақтық т.б.. Бұл сөздер қазіргі лексикалық қорымыздың пассив қабатын құрағанымен естелік мәтінінде қолданысы жиі сөздер қатарынан орын алады.

Автордың дүниетанымындағы ғаламның тілдік бейнесі көбінесе ұлттық тілдің мәйегі болып табылатын фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер арқылы анық беріледі. Өйткені бұл тілдік қабатта ұлт өкілінің дүниеге деген көзқарасы, әлеуметтік ортаға деген қарым-қатынасы, сондай-ақ жинақталған халық даналығы болады. Демек, дүниені танып білуде тұрақты тіркестердің маңызы ерекше. Естелікте мынадай тұрақты тіркестер қолданылған: опат болу, дүние салу, лап қойды, бейілі кең, шеңгелінен құтқарып қалу, шеңгеліне түсп қалу, шеңгелінен шығу, көзіне шыққан сүйел, тыжырына қарау, қаусет тарату, үдете беру, баланың ойны сияқты, құлақ аспау, жіті аңғару, көзді ашу, тауқымет тартқызу, қасірет қартқызу, ауыр азабын тарту, аспандағы айды алу, көктегі айды алуды армандау, көз салып тұру, мақұрым қалу, әліптің артын бағу, қайта қазбалау, өңменінен итеру, қайыры тиетін адам, өрши түсу, арыз-шағым жауып жату, ынтымақты табу, зіл тастау, таяқ жеу, желпініп қалу, ішкі шерін тарқату, түймедей жаңсақтығын түйедей ету, көдеге (көдесіне) жарау, дән риза болу, үні өшу, әмбеге аян, шеккен зиян (зиян шегу) т.б. Естелік мәтінінде мақал-мәтел пайдаланылмаған, бірақ қазақ салт-дәстүрінде қалыптасқан «Өзі қадірлі кісінің баласын да сыйлау керек деген» ұғым қолданылған.

Естелік публицистикалық стилде жазылғандықтан автор оқырманның құлағына таныс, барынша кең түрде қолданылатын эпитеттерді пайдаланумен қатар авторлық қолданыстағы жаңа эпитеттер де жасайды. Олардың басым көпшілігі естелік иесінің өзі куә болған оқиғаға немесе саяси жағдайларға баға беруден, өзі өмір сүріп отырған ортаға көзқарасын білдіруден туындаған сөз саптаулар болып табылады. Мұндай эпитеттер автордың өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымын танытады. Олар: байтақ ел, жас түркістандық, ұлттық қасірет, күрескер тұлғалар, қуатты қозғалыс, кең қанат жайған тегеурінді революция, қалың ел, ұлттық тағдыр, ұлттық тәуелсіздік, ішкі ұлт басқармасы, тәтті үміт, өзіміздің түркістандық, межелеген жер, ұмыт қалған түркістандықтар, біздің қазақ, қуатты қалам, қалың елді аузына қаратқан «Қазақ» газеті, қыр қазағы, ыстық лебіз, қарт делгат, сенімді өкілі, сенімді қорғаны, азғын тілмаш, жақсы тілмаш, әділ тілмаш, бір абзал азамат, уақ хатшы, уақ тілмаш, сұрқия техникалық қызметкер, сұрқия тілмаш, ақылсыз орыс, бітіспес дұшпан, сауатсыз қарулы солдаттар, ең заңды талаптарын жүзеге асыра алмайтын көпшілік, қолы түркістандықтардың пәк қанына боялған осындай шерменделер, кертарпа ғұлама көпшілік, елдің ұлттық сезіміне қадалған қанжар әрі жүрекке құйылған у, желіккен орыс жұмысшылары мен солдаттары, керексіз кісілер, ерсі қылық, салиқалы

серіктестіктер т.б.. Көріп отырғанымздай, Мұстафа Шоқай қолданысындағы осы эпитеттер – тұтас бір кезеңнің қоғамдық-саяси ақуалын, тыныс-тіршілігін бейнелейтын тілдік құралдар.

Естелікте кейбір ауызекі сөйлеу тілінің элементтері де кездесіп қалады. Мысалы: «Облыстық комитет Ақмешіт жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің әрекеті ауыр қылмыс екенін көрсетпекші болды. Олардың өз істерінің жансақтығын мойындамағаны былай тұрсын, бәрін «революция заңына» сөйкес жасадық деп соқты... [286 б.]. Халық қатты күйзелген еді. Тек ашық жиындарда сөз сөйлеп, желпініп қалатын [286 б.]. Санамыздың қараңғылығы да көзімізді одан сайын қарықтырып, көп сандалдық [293 б.]. Біз, автономияшылар, Түркістан сот мекемелері Ресейдегіден басқашарақ болар деген ойда едік [294 б.]. Ал, Липовский бүлік басталысымен Ташкенттен тайып тұрған еді [315 б.].

Естелікте автор өз ойын оқырманына салыстырмалы түрде түсінікті, нанымды жеткізуде мөндес сөз - синоним сөздерді қолданған. Мысалы, «Тек ұлтқа жанашырлығымыз бен революциялық ынтамыз бар». «Ғұлама қоғамы» мен «Шораи исламия» арасындағы араздық біздің жалпы ұлттық күресімізді қожыратып, жұмысымызды былықтырды» [274 б.]. Дәрменсіздігіміз, саясат саласындағы шорқақтығымыз әрі жұмыстың жөнін білмегеніміз, саяси мәселелерді өмірдің басқа мәселелерінен айыра алмағанымыз өзімізге соншалықты қиынға соқты» [275 б.]. «Тәртіпсіздік және жүгенсіздікпен айыпталған солдаттар мен жұмысшылар да осы жиында еді» [284 б.].

Естелікте антоним сөздер стильдік мақсатта сәтті қолданылады. «Ал басқа жерлердегі жұмыс бізді күйіндіріп, Жұмысшы және солдат депутаттары кеңестерін сүйіндіретін жағдайда еді» [272 б.]. «Ал біз мұндай комитетке сүйеніш болғымыз келмеді... Елпілдеп, ықылас көрсетпедік, үкімет комитетіне қарсылық та жасамадық» [279 б.]. «Халық, достар күйініп, дұшпан сүйінеді» [289 б.].

Естелікте көптеген қос сөздер және қосар сөздер қолданған. Қос сөз – лексикалық бірлік болса, қосар сөз – жекелеген авторлардың қаламынан шығатын тілдік бірлік болып табылады. Қосар сөздерді автор қандай да бір ұғымды күшейте түсу үшін, оған өзінше бір рентік өң беру үшін стильдік мақсатта жұмсайды. Бұл – көркем әдебиет стилінде қалыптасқан құбылыс, оған тән стильдік категория десе де болғандай. Бұл ғылыми зерттеулерде жеке атаумен – танасуб деп аталып жүр. Танасуб – бір-бірімен мағыналас, өзара ұғымы жақын сөздерді қосарлап, шоғырлап қолдану әдісі дегенді білдіреді. М. Шоқай естелігінде қолданған қосар сөздерді М. Әуезов публицистикасының тілін арнай қарастырып, зерттеген Қ. Ө. Есенованың диссертациясындағы семантикалық бөліністі негізге ала отырып: мағыналас қосар сөздер (ұзын-шұбақ, ықылас-ілттипат, жер-жерден, ашу-ыза т.б.) және

тақырыптас қосар сөздер (айла-шарғы, мақсат-мұрат, зорлық-зомбылық, мұсылман-түрік қоқан-лоққы, жай-жағдай т.б.) деп қарастырдық [5, 17 б.].

Естелікте бірнеше қосарлы айқындауыштар кездеседі. Олар: жұмысшы-солдат кеңесі, социалист-революционер, генарал-губернатор, генарал-комисар, мұсылман-түрік одағы, татар-башқұрт солдаттары, ұлт-азаттық қозғалыс т.б. Сондай-ақ біріккен сөздер де ұшырасады: келіссөз, бүкілқазақ құрылтайы, бүкілресейлік құрылтай, жеделхат, тілекхат, дуанбасы т.б. Бұлардың барлығы сол тұстағы қоғамдық, саяси лексикалық атаулардың куәгерлері болып табылады.

Естелікте «Әттең», «Апыр-ай» деген екі көңіл-күй одағайы орындалмай қалған арман мен орны толмас өкініштерді білдіруде стилдік жүк арқалап тұр. Мысалы, «Әттең! Баяғы сол бейқамдығымыз, жөнді техникалық күштеріміздің тапшылығы, халық арасында саяси түсініктің жетіспеуі тағы да алдымыздан шықты» [291 б.]. Апыр-ай, Түркістанның Ресей ішінде қалғанын қалайтын бұл топ Түркістанның шариғат туралы шешімдерін қорғайтын арнаулы мекеме жоқ екенін іс Ресейге арнап шығарылған заңдар негізінде ғана басқарылатынын білмегені ме?» [294 б.].

Естелікте демеулік шылаулардың өзіндік стильдік қызметі арықша көрінеді. Бірнеше мысалдарға назар аударайық. «Көп делегаттар айқын талаптар көрсетілген мандатпен (куәлікпен) келген-ді» [269 б.]. «Бұл округтардың бәрінде де орыстардың саны өздеріне дербес делегат сайлайтындай дәрежеде емес-ті» [276 б.]. «Осындай арыздардың Қазалы ауданының казактарынан келген-ді» (282 б.). «Осы күресіміздің кейбір оқиғаларын қысқаша еске салып өтейін. Қоқан қаласына оқ жауа бастаған-ды. «Ұлттық орталықтарымызға да заң мекемесінің жобасын жолдап, бұл жөнінде де пікір сұрап жатқан-ды» [294 б.]. «Билер мен қазылардың әділетсіздігі жайында Түркістандықтардың арыз-шағымдары да аз емес-ті» [295 б.].

Айтайын деген ойды жай хабар хабар түрінде беруге де болады. Бірақ сұрақ қою және оған жауап беру – ойдың сатылы дамындағы бір баспалдақ, жаңа ойды берудің ұтымды тәсілі. М. Шоқай өз естелігінде де сұраулы сөйлемдерді осындай стилдік мақсатта сәтті пайдаланады. Сұрау қою арқылы арқылы оқырманға ой тастап, үзіліс жасайды. Сосын оған жауап бере отырып, болған оқиғаның себебін мазмұндап түсіндіреді. Бірнеше мысалдар келтірейік. «Ташкенттегі жағдай қандай болар екен? Бір қызығы – жергілікті Жұмысшы-солдат депутаттары кеңестері байырғы халыққа жасап жатқан қиянаты мен өктемдігін Ташкентте қабылдаған шешіммен тоқтатып, әділет орнату мүмкін бе? Егер Жұмысшы-солдат депутаттарының өлкелік кеңесі де Ақмешіт бөлімшесінен асып түсе алмаса қайтеміз» [267 б.]. «Үкімет комитеті дегеннің өзі не еді? Бұл сұраққа жауаптың мәні зор» [277 б.]. «Үкімет комитетінде біз, Түркістандықтар, наразы болдық. Біз

Уақытша үкіметке Түркістан комитетінің құрамында өзгеріс енгізуге, оған өзіміздің сайлаған кісілерімізді қою жөнінде ықпал жасай алар ма едік?» [279 б.]. «Түркістан автономиясын құру үшін жергілікті орыс өкілдерінің де қатысуы керек болды. Бірақ Түркістан автономиясын орнату жолында бізге бірігетін орыс өкілдері қайда?» [290 б.]. Сонымен М. Шоқай естелігінде қолданылған сұраулы сөйлемдердің стилдік қызметі сөйлесу, қарым-қатынас жасау жанрына айналдыру, оған диалогтік сипат беруде, оқырманмен тығыз байланыс орнату, пікір алысу жағдайын туғызуда, автордың кейбір өзіндік ой-түйіндерін, эмоциясын беруде көрінеді деп тұжырым жасауға болады. Осыған қарағанда автор қолданысындағы сұраулы сөйлемдердің таза грамматикалық қызметінен гөрі стилдік қызметі басым екендігі байқалады.

Қорытынды

Сонымен осы айтылғандарды қорытындылай келсек, М. Шоқай естелігі тарихи деректілігімен де, әдебиеттанудағы жанрлық әр алуандығымен де, әлеуметтанушылық сипатымен де, дүниетанудың, тұлғатанудың этнопсихологиялық және лингвистикалық аспектілерімен де сипатталатын, зерттелетін кешенді жүйе екен. Біз осының тек лингвистикалық жағын, яғни тілдік және стилдік мәселелерін ғана сөз еттік.

1 Естеліктің тілдік ерекшеліктері ретінде ономастикалық бірліктер, яғни естелік мәтінінде жиі кездесетін антропоним, этноним, топоним және эргонимдер қарастырылды. Бұлар автор естелігінің тарихи-деректіктік, этнотанымдық, мекендік-кеңістіктік, және танымдық-тағылымдық мәнін ашуда үлкен жүк арқалап тұрғандығы анықталды.

2 Естеліктегі тілдік бірліктеріді кірме сөз, көнерген сөздер, біріккен сөздер, атаулық мағынадағы сөздер мен сөз тіркестері және сирек қолданылатын сөздер деп қарастырып, олардың тілдік жағы мен стилистикалық ерекшеліктеріне сипаттамалар жасадық.

3 Естелік авторының сөз қолдысын, өзіндік стилдік ерекшелігін танытатын құралдар ретінде фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, эпитеттік қолданыстар, авторлық қосар сөздер, көңіл-күй одағайлары мен демеулік шылаулардың жұмсалуды, синонимдік, антонимдік қолданыстар, сұраулы сөйлемдердің, диалогтердің стилдік жүгі талданды.

4 Мұндай тілдік бірліктердің қызыметі мен жұмсалуды ерекшеліктерін болашақта қазақ эмигранттарының естеліктеріне қатысты жан-жақты зерттеп талдаудың мәні зор.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Жолмаханова, А. Б.** Қазақ эмигранттарының естеліктері және мемуарлық шығармаларды оқыту. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Қызылорда, 2019. – 164 б.

2 **Шоқай, М.** Таңдамалы. – Алматы : Қайнар, 1999. – Т. 2. – 520 б.

3 **Атабаева, М. С., Егембай, Ж. Н.** Жер-су атауларының тарихи-әлеуметтік қабаттарындағы ұлттық дүниетанымның көрінісі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдарының» сериясы. – № 2(68). – 2019. – 18–23 б.

4 **Абасилов, А., Мадалхан, Д.** Қызылорда қаласының эргонимдері // Тіл және қоғам» № 4(42). – 2015. – 85–93 б.

5 **Есенова, Қ. Ө. М.** Әуезов публицистикасының тілі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2001.

6 «Мұстафа Шоқай. Мария Шоқай. Естеліктер» (құрастырған Ө. Такенов, М. Койгельдиев). – Ыстамбұл, 1997.

7 «Мұстафа Шоқай. Таңдамалы» (аударып құрастырған Айтан Нүсіпхан), 1–2 том. – Алматы : «Қайнар», 1998–1999.

8 **Әбдіяқап Қара** «Мұстафа Шоқай». – Алматы : «Арыс», 2004.

9 **Қыдырәлі, А.** «Мұстафа Шоқай : өмірі, танымы, күресі». – Анкара, 2001 (түрік тілінде).

10 **Есмағамбетов, Қ.** «Әлем таныған тұлға». – Алматы : «Дайк-пресс», 2008.

References

1 **Jolmahanova, A. B.** Qazaq emigrantтарының estelikleri және memýarlyq shyǵarmalarydy oqytý. Filosofia doktory (PhD) dárejesin alý úshin daiyndalǵan disertasia. [Memoirs of Kazakh emigrants and teaching of memoir works. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)]. – Kyzylorda, 2019. – 164 p.

2 **Shoqai, M.** Tańdamaly. [Selected worbs]. – Almaty : Kainar publ., 1999. – Vol. 2. – 520 p.

3 **Atabaeva, M. S., Egembai, J. N.** Jer-sý ataýларының tarıhı-áleýmettik qabattaryndaǵy ulttyq dúnietanymnyń kórinisi [Reflection of the National worldview in the historical and social strata of land and water names] // Abai atyndaǵy QazUPÝ-niń Habarshysy, «Filologia ǵylymdarynyń» seriasy. – № 2 (68), 2019. – 18–23 b. Bulletin of Abai KazNPU, series «Philological Sciences», № 2 (68). – 2019. – 18–23 p.

4 **Abaslov, A., Madalhan, D.** Qyzylorda qalasynyń ergonimderi // Til jáne qoǵam» [Ergonyms of Qyzylorda] // [language and Society] – №4 (42). / 2015. – 85–93 p.

5 **Esenova, Q. Ó.** M. Áuezov pýblisistkasynyń tili. Filologiya ǵylymdarynyń kandidaty ǵylymı dárejesin alý úshin dáryndalǵan disertasiynyń avtoreferaty. [Language of journalism M. Auezov. Abstract of the dissertation prepared for the degree of Candidate of Philological Sciences]. – Almaty, 2001.

6 «Mustafa Shoqai. Maria Shoqai. Estelikter» (qurastyrǵan Á. Takenov, M. Koigeldiev). [«Mustafa Shokai. Maria Shokai. Memories» (compiled by A. Takenov, M. Koigeldiev)]. – Istanbul, 1997.

7 «Mustafa Shoqai. Tandamaly» (áydaryp qurastyrǵan Aitan Núsiphan). – 1–2. – Almaty : «Kainar», 1998–1999. [«Mustafa Shokai. Tandamaly» (translated by Aitan Nusipkan), Volume 1-2, Almaty : Kainar», 1998–1999.]

8 Ábdıyaqap Qara «Mustafa Shoqai», Almaty, «Arys», 2004. [Abduakap Kara «Mustafa Shokai», – Almaty: «Arys», 2004.

9 **Kydyralı, A.** «Mustafa Shokai : life, knowledge, struggle». [«Mustafa Shoqai : ómiri, tanymy, kúresi»]. – Ankara, 2001.

10 **Esmagambetov, Q.** «Álem tanyǵan tulǵa». [«A person recognized by the world»]. Almaty: Dyk-press, 2008.

Материал 18.09.20 баспаға түсті.

А. М. Абасилов

Языковые и стилистические особенности воспоминаний Мустафы Шокая

Қызылординский государственный университет имени Корқыта ата,
Республика Казахстан, г. Қызылорда.
Материал поступил в редакцию 18.09.20.

В статье рассматривается значимость воспоминаний не только с литературной и исторической позиции, но и со стороны лингвистики. В ходе изучения языка воспоминаний исследуются виды используемых языковых единиц, особенности их использования, определяется их стилевое применение автором. В этой связи был сделан лингвистический анализ работы Мустафы Шокая «Отрывки из воспоминаний 1917 года». В первую очередь были исследованы наиболее часто встречающиеся в тексте воспоминаний антропонимы, этнонимы, топонимы и эргонимы. Далее подробно рассмотрены используемые в тексте вводные слова, архаизмы, слова и сочетания слов, относящиеся к собственным наименованиям,

фразеологизмы, пословицы и поговорки, эпитеты, синонимы, антонимы, а также некоторые морфологические и синтаксические особенности. В результате мы пришли к выводу, что изучение и анализ трудов казахских эмигрантов с точки зрения лингвистики имеет большое значение.

Ключевые слова: ономастические единицы, входное слово, социально-политическая лексика, название, понятие

A. M. Abasilov

Linguistic and stylistic peculiarities of the memories of Mustafa Shokay

Korkyt Ata Kyzylorda State University,

Kyzylorda, Kazakhstan.

Material received on 18.09.20

This article presents the importance of studying memories not only from the literary and historical point of view, but there is also linguistic side in need to be investigated. The types of language units, their functions and peculiarities of use are investigated in the process of studying the language of memories; furthermore, the author's stylistic utilization is determined. Based on this direction, we linguistically have analyzed the work of Mustafa Shokay «Fragments from the 1917 year's memories». First, the most common anthroponomy, ethnonym, toponym and ergonym have been analyzed in the memory texts. Afterwards, borrowings, obsolete words, words and word combinations in nominative meaning, phraseological unites, proverbs and sayings, use of vocabulary as epithets, synonyms, antonyms in memories have been studied in detail, as well as some morphological and stylistic peculiarities of syntactic structures. In the result we came to the conclusion that in linguistic terms, the analysis of memories of Kazakh immigrants is of great importance.

Keywords: onomasticheskoe unit, the input word, socio-political vocabulary, the name, the concept.

Теруге 30.09.2020 ж. жіберілді. Басуға 14.10.2020 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,23 Мб RAM

Шартты баспа табағы 28,8. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3710

Сдано в набор 30.09.2020 г. Подписано в печать 14.10.2020 г.

Электронное издание

2,23 Мб RAM

Усл. печ. л. 28,8. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3710

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz